

Jövőképek, stratégiák

Kun Tamás

BME Építőművészeti Doktori Iskola

Témavezető: Nagy Iván DLA és Vasáros Zsolt DLA

2014/15

Tartalomjegyzék

Témaválasztás, avagy a közös nyelv hiánya

Célok

- Fenntarthatóság
- A fenntartható projekt

Eszközök

- A jövőkép
- A tervezett jövőkép

Kitekintés

- Gazdasági alapok: stratégiai tervezés
- Alkotói magatartás: tervezési stratégiák

Kutatási módszertan

- Az esettanulmány
- Helyszín választás: Zlín

Zlín: a modern triptichon

Utópia?

- Kontextus
- Funkcionalista jövőkép
- Életmodell

Politikai és gazdasági stratégia

- A rendszer alapja
- Modern attitűd: Prága, Hradec Králové, Brno, Zlín
- Iparosodás, fordizmus

Építészeti műszaki tervezés

- A funkcionalitás eszköze
- Az ipari központ
- Lakó kerületek
- Az új városközpont

Várostervezés

Identitás: jelen és jövő

Irodalomjegyzék

Témaválasztás, avagy a közös nyelv hiánya

„Szent meggyőződése, hogy az építészet olyan, mint a nyelv. Befogad, megújul, önálló történetet tud teremteni. Ez egy érdekes ellentmondás, hogy az ember manapság azt érzékeli, hogy a kortárs építészet társadalmi megítélése itthon nagyjából a nullával egyenlő. Ugyanakkor az a tapasztalat, hogy hihetetlenül összetett, és sok elemből álló világban élünk, nagyon nehéz tájékozódni. Kérdés, hogy ebben a bonyolult és összetetté váló világban az építészet hogy tud eligazodási pontokat teremteni, hogy tudja lakhatóvá tenni a világot, a várost.”¹

Az említett két fél között a kapcsolat jellemzően megszakadt, gyakran feszültség gerjed, egy közös nyelvet keresünk. Felmerül a kérdés ennek módjáról. Fontos, hogy ez a kapcsolat létrejöhessen. Meg kell találni a társadalmi és épített környezeti szövet közötti akció-reakció helyét, az egymásra reagálás eszközét. Olyan alapot kell megteremteni, ahol ezek az értékek ‘maguktól’ életre kelnek, és életben maradnak. Ennek az útnak a kijelölése, a párbeszéd megindítása a komplexen gondolkodó mindenkori építész feladata. Ez az új feladatkör a gazdasági és piaci viszonyok függvényében azonban folyamatosan változik, jellemzően bővül. A probléma felvetése kapcsán kerül középpontba az üzenet, mint egyfajta közlésmód, és a stratégia szerep, mint megfontolt hozzáállás. Egy megalapozott stratégia képes lehet ezeknek a fent említett folyamatoknak a beindítására, ezért a témában fellelhető hazai és külföldi hasonló, eltérő léptékű és műfajú példák ezen aspektusú vizsgálatát tartom szükségesnek. A cél, megvalósult jövőképek, vagy kisebb léptékben, tervezői stratégiák megértése, újraértelmezése, továbbgondolása.

Célok

Fenntarthatóság

A fenntarthatóság a 21. századra környezetünk hosszútávú értékfenntartásának alapvető eszközévé lépett elő. Ezen belül, épített környezetünket vizsgálva, az egyik legkisebb egység, a fenntartható épület elsősorban közvetlen életminőségünkkel, gazdasági életszínvonalunkkal, életciklusát tekintve pedig a környezetszennyezéssel áll kapcsolatban. A fenntarthatóság egy nagyobb halmaza, a fenntartható projekt – jelen tárgyalásban mint építészeti vagy más, alkalmazott művészeti beavatkozás – az egész folyamat minőségére utal. Ez a folyamat több elemből áll, és a tapasztalat azt mutatja, a sikeres lezáráshoz az összes elem tökéletes harmonizálása, felügyelete, tehát összehangolt megtervezése is szükséges.

A fenntartható projekt

Riegler és Riewe szerint az építészeti projekt akkor sikeres, ha a feltétel nélküli, körültekintő vizsgálódást követően, a létrejövő épület képes dialógusban maradni környezetével, ezzel is igazolva, hogy a tervezés alatt felmerült koncepcionális állítások valóságnak bizonyultak. Ez lehet a fenntartható projekt biztosítéka.

Megfordítva a gondolatmenetet, a funkcióiktól megfosztott, illetve felhagyott épületek, területek, városrészek sikeres visszacsatolása is ennek a párszédnek a megindításával válhat sikeressé.

A párbeszéd alapja egy olyan közös nevező lehet, mely reagál a helyre és időre, de független marad a rövidtávú, esetenként kézenfekvő, de

¹ Golda János egy televíziós másorban adott interjújában megosztott gondolata

jelentéstartalom nélküli befolyásoktól. Ezen párbeszédet generáló építészeti eszközök teljes felsorolása és rendszerezése nem lehetséges, és nem is cél. Jelen írás egy olyan kitekintésre tesz kísérletet, mely megvalósult, eltérő léptékű, hozzáállású és jelentéstartalmú alkotások érintésével vázol fel jövőképeket, többletjelentést, üzenetet hordozó építészeti stratégiákat, gondolatmeneteket, melyek képesek megalapozni a fenntartható projekt létrejöttét.

Eszközök

A jövőkép

A projekt előkészítéstől, melynek elvárt részei a gazdasági (finanszírozási) és mellette az építészeti műszaki háttér, önmagában a sikeres projekt megvalósítás, illetve az elért állapot nem biztosítható hosszútávon. Legtöbb esetben a folyamatot a szereplők egy megálmodott, de nem valós relációkon alapuló, vonzó képpel támasztják alá, a sikeres megvalósulás érdekében

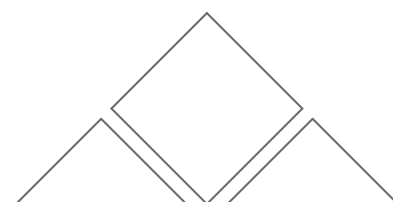
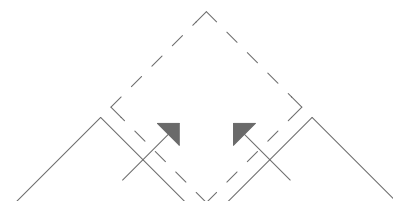
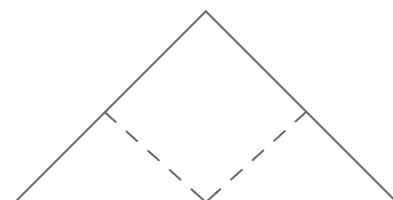
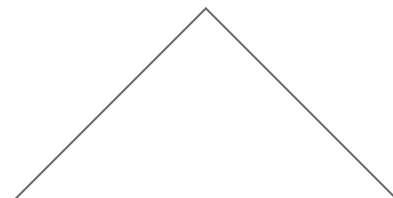
A zürichi ETH professzora, Dietmar Eberle által megfogalmazott vélemény szerint, az építészet tanulható. Ezt a mély meggyőződést hét év oktatási gyakorlat illetve tapasztalat után egy publikációban fogalmazta meg. A racionális, észlelhető, átlátható, metodikus oktatási stratégia lépésről lépésre veszi sorba az építészeti tervezés általa megfogalmazott alapelemeit, és ezekhez a folyamat során aktuális, naprakész, jelen korunkat érintő probléma felvetéseket rendel hozzá. Ezek az alapelemek: hely, struktúra, héj, program, anyagszerűség, illetve ezek, fejezetenként egyesével történő egymásra épülése, bővülése. Ez a kettős megközelítés összességében egy jól megalapozott, tematikusan rétegzett alaptudást biztosít, mely a diákoknak kellő kompetenciát eredményez szakmagyakorlásuk során.

Egy projekthez tartozó, korábbi évtizedekből megszokott gazdasági előkészítés fázisa, a műszaki tervezés lépései, közép- és hosszútávú működési modellek kidolgozásának rendszere, ezek egymáshoz való relációja, súlya is átalakulóban van. Ez a felvetés az építész tervezői szerepkör bővülését, változását is sejteti. Ehhez referenciákra van szükség, fogópontokra, mely a tervezői szerepkör szerves integrálódását lehetővé teszik, ezen elhivatottságból formált új tervezői eszközök segítségével.

Egy ilyen eszköz a jövőképek megalapozott felvázolásása. A megalapozottságot a stratégia támaszthatja alá. Ezek mögött mindig kell álljon egy elhatározás, aminek mentén, a kitűzött cél lépésről lépésre, a váratlan és előre nem ismert tényezőket is a lehető legnagyobb mértékben figyelembe véve elérhetővé válik. Ha nincs jövőkép, nincs stratégiai cél, akkor a felvázolt kép csak vágyálmok halmaza, pillanatnyi egyéni gondolatok felszínre törése. A tapasztalható realitásokra épített lehetőségek vizsgálata az elsődleges feladat. Kérdés, hogyan lehet a számításba vett elemeket modellezni, az egyes lépéseket, majd az út végén a elképzelt állapotot valóra váltani. Eszmei cél, és egy ehhez vezető eszközrendszer kell. Az intuitív, spontán építészetnél ez az emelt minőségi szint nyújthat többet, és vázolhat fel jövőképet.

A tervezett jövőkép

Ha az építészet valóban tanulható – visszautalva Dietmar Eberle meggyőződésére -, akkor a jelen évtizedünket már oly annyira átformáló ökológiai és gazdasági meglátásokra reagáló fenntartható építészet, és ennek átfogó kezeléseként a fenntartható projekt megalkotására valószínűsíthetően meghatározható valamilyen, racionalitásra és tapasztalatra épülő, tanulható

A tervezett jövőkép sematikus váza

struktúra.

A jövőkép hogyan struktúrálható? A tervezett jövőkép, melynek tárgya a fenntartható projekt, egy előremutató, átgondolt és önmagában teljes vízió, egy határozott elképzelés. Ehhez szükséges a tervezési stratégia, a "mag", mely az alapvető építészeti műszaki háttérrel és gazdasági megalapozottsággal alátámasztva, egységesen képes a tervezett jövőképet valóra váltani, számolva a tervezéskor még előre nem látható, változó körülmények esetleges hatásaival is. Ez a stratégia szerep korábban jellemzően csak a tervezők sajátja volt, a napjainkban tapasztalható többszereplős folyamatok azonban e téren is változást idéznek elő.

Ezen alkotóelemek szintézisére jó kutatási alap Zlín, egy város közel százéves története, túlélése és fejlődése egy cipőgyáros utópisztikusnak hitt jövőképre építkezve.

Kitekintés

Gazdasági alapok: a stratégiai tervezés

A közgazdaságtanból ismeretes stratégiai tervezés az a folyamat, melynek során a minket körülvevő változások természetét elemezve, azokat egyre jobban megértve, növekvő eséllyel alakítjuk az azok megváltoztatására, jobbítására alkalmazott módszereket és eljárásokat, illetve irányítjuk azok megvalósítását. A stratégiai tervezést sokféle módon definiálják, többféle megközelítés létezik.¹

Tehát a stratégiai tervezés egy újfajta gondolkodási szemlélet. Nem csupán elvégzendő lépések egymásutánisága egy elképzelt és megvalósítandó cél érdekében. Ezen újfajta szemlélet segítségével a könyvtár követni tudja a társadalomban, a gazdasági életben történő változásokat, ezzel megadva magának az esélyt, hogy olyan dinamikus intézmény legyen, amely tevékeny alakítója és nem szenvedője a változásoknak. Egyszóval: a stratégiai tervezés a túlélés egyik alapja.

A stratégiai tervezés ötletgeneráló folyamat, eltérő, illetve összezsengő gondolkodásmódokat integrál. A jövőre irányul, mert megpróbálja előrejelezni, megteremteni és ellenőrzés alatt tartani azt. A változásra is irányul, mert stratégiákat fejleszt ki arra, hogy a jelenlegi helyzetből hogy jussunk el egy jövőbeni állapotba. Mindemellett a stratégiai tervezés politikai csoportfolyamat és szervezeti tanulási folyamat is.²

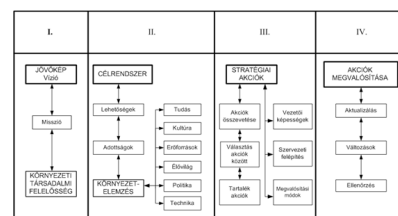
Alkotói magatartás: tervezési stratégiák

A tervezési stratégia lehet valamilyen gesztusszerű jelölés, egy képletszerű megoldás, magatartás, működő recept, egy művészeti kifejezőmód, vagy ritkább esetekben utópisztikus elképzelés is. Minden esetben olyan többletjelentés, érték, mellyel a tervezett jövőkép kerek egészzé állhat össze.

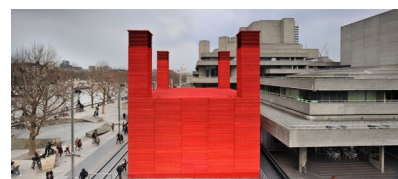
A jelölés szóról asszociálhatunk az írással kapcsolatos módszereinkre: aláhúzás, kiemelés, bekeretezés, tehát egyfajta figyelemfelkeltés. Az építészeti szerepkörben a jelölés lehet az a felértékelődött eszköz, egyfajta módszer, mely tágabb kontextusban is képes hatást gyakorolni, üzenetet hordozni, ház és környezete között párbeszédet generálni.

A képletszerű stratégiák realizálják a forrásokat, körültekintőek a valós igényeket illetően, megteremtik a szükséges tereket de emellett az elképzelhető legtöbbféle használat vagy változtatás lehetőségét is biztosítják.

A Riegler Riewe tervezőpáros a mindennapi realitást, annak korlátait

A stratégiai tervezés folyamatábrája

The Shed, London, National Theater –
Haworth Tompkins

Szociális lakásépítés, Monterrey -
Elemental

1 LINE, Maurice B.: 1994. márciusában a British Council Manchesterben rendezett International Academic Library Management szemináriumán elhangzott előadásából.

2 ABEGG, Martin G.- Goldberg, Kalman: Transforming the Library: Strategic Planning at Bradley University – Strategic planning in higher education, 1991. 131. p.

inspiráló lehetőségnek tekintik. Ennek előfeltétele a nyitott, előítéletek nélküli vizsgálódás, majd a folyamat végén az elkészült épületnek is dialógusban kell maradnia a környezetével. „Stratégiánk segítségével olyan struktúrákat szeretnénk létrehozni, amelyek keretet adnak a használat komplex áramlásának. A mi építészetünk háttér; ennek alapja egy nem megerősítő, hanem kritikus és felforgató realizmus.” Ez a magatartás számos előremutató projektet eredményezett.

Az alkotói kifejezőmód kapcsán, Olafur Eliasson arra biztatja a kortárs alkotókat, hogy vállalják fel önmagukat, vele a kockázatot, és alkossanak jelentésteli tartalmakat. Magabiztos, hogy művészet, a kreatív és jelentésteli alkotói munka a jövőben is átütő, nagyon erős, robosztus marad. Nem szabad, hogy az aktuális, a művészeteket alulértékelő társadalmi értékrend befolyással bírjon az alkotási folyamatra, művekre. “A művészeknek hinniük kell benne, hogy egy rajz képes lehet megváltoztatni a világot”. Eliasson megtapasztaláson alapuló megjelenítései azért tudnak beteljesülni, mert az installációban felfedi a módszert, mellyel az illúzió valóságossá válik a befogadó számára.

Az utópia, a szó forrását értelmezve olyan helyre, élményre utal, melyet bárki számára nem elérhető, csupán valamilyen rendkívüli körülmény kapcsán lehetünk a részesei. Ezt továbbfejtvé, az utópisztikus tervezési elképzeléseknek is alapja valamely szokatlan, ritka, erős politikai vagy gazdasági befolyás. A pozitív utópiákban fő szempont, hogy az elképzelt világ jobb, mint a minket jelenleg körülvevő. Egyes esetekben, gyakorlatlan vagy szakértelem nélküli szereplők befolyásával a reláció megfordulhat, az építészet és a gazdasági stratégia könnyen alárendelt szerepbe kényszerül.

Kutatási módszertan

Az esettanulmány

Az esettanulmány, Robert Yin amerikai szociológus írásából kiolvastva, egy gyakorlati kutatás, mely egy kortárs jelenséget vizsgál valós kontextusában, főként olyan esetekben, melyekben a jelenség és kontextusa közötti határok nem tisztán értelmezhetők. A David Wang páros könyvében foglaltak ezt a definíciót formálják az építészek számára könnyebben értelmezhetővé: az esettanulmány egy gyakorlati kutatás mely egy jelenséget vagy környezetet vizsgál. Esetükben ezek a kutatások öt elkülöníthető pontban jellemezhetők: (1.) az eset, vagy több eset középpontba állítása, feltérképezése valós környezetükben; (2.) lehetőség egyéb, esetszerű kapcsolatok kifejtésére; (3.) a felvetés fejlődése, ennek jelentősége a kutatási fázis alatt; (4.) a különböző kutatási forrásokba vetett bizalom; (5.) lehetőség egy teória kiterjesztésére, általánosítására.

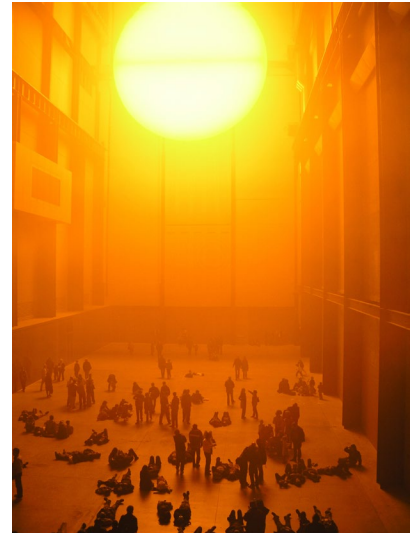
Az 5. ponttal kapcsolatban jogosan vethető fel a kérdés: az esettanulmány jellegű kutatás adhat-e alapot egy teória felállítására, illetve annak más esetekre való kiterjesztésére. Ezzel számos kritika foglalkozik. Yin erőteljesen vitatja ezeket a kritikai véleményeket. Szerinte az esettanulmány ereje pont a teóriák kiterjesztésének lehetőségében van, mitöbb, egy eseti kifejtés, megtapasztalás elméletté fejleszhető, és később tesztelhető, vizsgálható más esettanulmányok útján.

Helyszín választás: Zlín

A 20. század hajnalán véghezvitt városalkotó beavatkozás, tekintve annak gazdasági-politikai hátterét, modellszerű társadalmát, építészeti eszköztárát, ezek szintézisét, a város jelenben való utóéletét, jelenkori

Silesian Museum, Katowice - Riegler Riewe

The Weather Project - Olafur Eliasson

Dolgozói lakónegyed, Letná, Zlín

identitását, érdekes – és Európában egyedülálló - példaként áll egy megvalósult jövőkép tanulmányozására. Építészeti szempontból kiemelkedően érdekes az az építészeti hagyaték, melyet a híres cipőgyáros egykor a dinamikus fejlődő és bővülő ipari fejlesztései, valamint a kapcsolódó szociális élet kiszolgálására álmódott meg, és hozott létre. A város máig büszkélkedik pezsgő szociális és kereskedelmi életével. A Bat'a cipőgyár az 1920-as években teljesedett ki egy tökéletes szimbiózist sugárzó iparvárossá, melyben a hétköznapi élet és a munka egymás részei és kiegészítői. A gazdag építészeti és emellett intellektuális örökség máig érzékelhető és megtapasztalható. Zlín elsődleges példa lehet egy olyan életterre, melyben a munkahely mellett az élet több alapvető szegmense – úgy mint lakhatás, oktatás, szabadidő – összefonódva fejlődik és alakul a kitűzött cél érdekében, hogy minél gazdaságosabban és modellszerűbben kövesse a gyorsan növekvő és bővülő életető funkció – Zlín esetében – a cipőgyár igényeit. A modell relevanciája korunk várostervezői és építészeti számára kiértékelendő, de az bizonyos, hogy a modernitás szellemében megépült Zlín városa máig egyedülállónak számít Európában. A fejlesztés motorjaként működő Bat'a gyár a Henry Ford által elsőként alkalmazott futószalagos gyártási technológia alkalmazásával, a termékek minőségére alapozva, gyorsan világhírűvé vált. De a történet ennél sokrétűbb. Mai tekintetben az itt tapasztalt szociális utópista hozzáállás ugyan kérdéseket vet fel, de a fordizmus, az építészeti minőség és a szerkezeti újraértelmezések mellett mindenképp a létrejött örökség alappillérének tekinthető.

Zlín: a modern triptichon

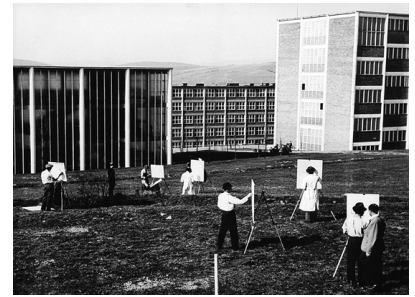
Utópia?

Kontextus

A korábbi kifejtés szerint egy újszerű megtapasztalás érhető el, valamely szokatlanul jelentős erő – Zlín esetében gazdasági, majd később politikai befolyás - által. Az újszerűség az iparosodás korában egyrésztől érhető, de ezt a kor és a hely saját kontextusában értelmezve fenntartásokkal kell értelmezni. Kelet-Közép-Európa egy már félreeső – akkoriban – falujáról van szó, ahol az előző századforduló magasságában a nyugati társadalmakban már esetlegesen elterjedtebb találmányok, és ehhez kapcsolódóan életformát befolyásoló tényezők gyakorlatilag ismeretlenek. Helyi kézművesség és némi iparos tevékenység mellett a kereskedelem az életforma alapja. Ilyen értelemben, a kb. 15 év alatt végbemenő radikális változások, és az e mentén megálmodott új közösségi életforma utópiának hat. Ugyanakkor a változások szereplőinek, és a lépések háttérének, eszközeinek megismerése után, a Bata család egy gazdaságilag, műszakilag, városépítészeti és lényegében szociológiailag alaposan átgondolt, és ma már kijelenthető, működő jövőképet fektetett le. Az utópia fogalma itt megcáfolódik, mert egy bárki számára megtapasztalható, egykoron népszerű, és jelentős populáció növekedést elérő stratégia és követői összehangolt lépéseiről van szó, mely eredményeképpen Zlín identitása a jelen lakosságra is érezhetően kihat.

Funkcionalista jövőkép

Dominik Cipera, Bat'a egyik vezető menedzsere, későbbi közmunkákért felelős miniszter álláspontja szerint, ha Zlín élhető lakhatást tud nyújtani, és jó közlekedési kapcsolatai lesznek, a jó munkaerő önszántából fog áramlani a városba. A fejlődő, modern gyárépületek elsőosztályú gépekkel felszerelve

Festők egy csoportja, Zlín, 1936

Dolgozók tere, Zlín, 1936

nem sokat érnek, ha nincs mellettük elsőosztályú munkás szakértelem. Zlín a századfordulón nem vonzó. Építeni kell. Az ország akkori helyzetében, az az ember, aki megteheti, hogy élhető és kényelmes lakásokat kínál, a legjobb munkaerőt is megszerezheti magának. Ez az ember pedig Thomas Bat'a. „Az Amerikába vándorlás helyett Zlínbe kell költözni! Zlínnek remek lehetőségei vannak.” Ezek a sorok egy rövid összefoglalása is lehetne annak a folyamatnak, mely során a város a népességét 3000-ról 40000 főre sokszorozzák közel negyven év alatt. Az itt élők fele a gyárban dolgozott.

A már fiatal korában is újító gondolkodású, a konstans helyzetekkel gyakran elégedetlenkedő Bat'a iparos ismereteit amerikai és európai utazások során bővítette. A legújabb technikai ismeretek – például Ford futószalagjának alapos tanulmányozása - mellett, az építészeti újításokra is figyelemmel volt. Egyik ilyen útja során az alábbiakat írta 1905-ben: „a többszintes épületeknek legalább két előnye van: olcsóbbak és kevesebb helyet foglalnak. Ezek az épületek cementből és üvegből állnak. Az oszlopok és a mennyezet is cement. Az ablakok a padlótól a mennyezetig tartanak, és így a húsz méteres épületszélesség ellenére a középső rész is világos, tehát bármilyen munka végezhető itt...”. A fiatal Bat'a figyelt fel először a falu szélén fekvő vasúti pályaudvar melletti üres területekben fekvő potenciálra, és vásárolt itt hatalmas területeket. Kiköltöztetve főtér közeli műhelyét, itt építette fel két első gyárépületét.

A Bat'a család a cipőkészítés mellett, már a kezdetektől foglalkozott fém megmunkálással, később (az eleinte Németországból és Amerikából vásárolt termelékenység növelő gépek után) gépgyártással. Thomas Bat'a érdeklődött a kémiában rejlő fejlesztések után. A gumi előállítás megkezdése, a műanyagipar, a kémiai kutatásokban való érdekltség a város gazdasági stabilitását 100 évre előre megteremtette. Ennek alapját Bat'a zsenije képezte, aki az üzleti életben, a politikai fordulatok nyomása alatt a kellő időben rendhagyó lépésekkel biztosította a fennmaradást. Az első világháború kitörésekor a csőd fenyegette, a munkásokat besorozásra rendelték. Bat'a Bécsbe utazott, és személyesen ajánlotta fel gyára kapacitását a monarchia seregei számára. Azonnal félmillió pár cipőre kapott megrendelést, és biztosítékot, hogy embereit a háború nem érinti. Az emberek özönlenek, 1918-ban a gyárnak 5000 munkása van, és napi 10000 pár cipőt készít a seregeknek. Taktikusan, a cipők orrát, talpát, sarkát bőrből, többi részét a jelentősen olcsóbb vászon anyagból készítette, töredékére csökkentve ezzel az alapanyag költségeit, megsokszorozva bevételeit.

Bat'a mindent biztosított az emberei számára, úgy mint a kényelmes és komfortos lakhatás, oktatás, kultúra, család, munka. Cserébe, az elképzeléseinek megfelelően, mindent megkapott. Egy sajátos légkör uralkodott a városban, az időközön átívelő identitás született meg. A korábban említett, korát megelőző gazdasági lépések és beruházások szilárd – és Európában is a legjobbak közé sorolt – pénzügyi alapot teremtettek meg. A pénzügyi alap politikai kapcsolatokat is szült.

Az építészetben a funkcionalista hozzáállás, a tervezett és létrehozott értékek, a társadalmi reakció, és az ezek összességéből kovácsolódott völgybéli munkás életforma a legnagyobbak érdeklődését is felkeltette. Le Corbusier a harmincas években a városban töltött hónapjai alatt az alábbiakat jegyezte le: „Zlín egy ragyogó jelenség. Itt, Zlínben fedeztem fel az eredeti alapvetések mögött rejlő lényegét, mint az épületek teherhordó elemeire vonatkozó szabványosítás. Számos Zlín-beli létesítményben; gyárakban, lakóhelyek/diákszállókban, iskolákban, közösségi intézményekben és a Thomas Bata Emlékműben is megtalálhatjuk az egységesített szerkezetet, melyek itt, hasonló elemekkel egy harmonikus egésszé állnak össze. Általánosságban

szólva, Zlin egyike az új világ legizgatóbb helyeinek. Itt tényleg lehet élni!” Az építészet mögött Corbusier látta a lényegét: a pezsgő, étellel teli, folyton bővülő és alakuló funkciót, mely további, nagyszabású elképzeléseket szült, elsősorban a szatellitvárosok kialakítására, illetve tervtanácsi szerepkörre felkért munkássága során.

Életmodell

Az elképzelt és kiépített szociális rendszer határozott irányelvekhez kötve létezett. Szabályoknak kellett megfelelni, melyet a Zlínbe települők és munkát vállalók minden esetben önként vállaltak. A kínált életkörülmények csábítóak voltak, a város 'extrém modernnek' hatott az 1920-as évektől kezdve. Valójában kemény diktatúra volt ez, ahol a napi rutin, a házasság, a szabadidő, az otthon töltött körülmények Bat'a, a vezetősége, és az általuk kinevezett szociális felügyeleti szervek kontrollálták. Hogy milyen volt itt élni, nehéz visszaidézni, a propagandákkal átszótt korabeli sajtó és céges jegyzetek egyoldalúak. Kevés ilyen jellegű beszámoló maradt fenn. A legidősebbek között még lehet találni szemtanúkat, ezek alapján körvonalazható a napi rutin.

A városba települteket nemek szerint osztották szét, a fiatal férfiak és a fiatal nők külön kollégiumokban laktak. Számukra a központi oktatási rendszer nyújtott képzést: technikai ismeretek, anyagtan, kémia, precíziós munkavégzés, háztartástan, kultúra, zeneismeret. Ez teljesen szembement az állami oktatási rendszerrel. A gyárban munkát vállalók pontos időkeretben, napi 8 órát dolgozhattak. Ezt egy egységes, kétórás ebédszünet szakította meg. A házasságra lépők házat kaptak, a tulajdonjog a gyáré maradt, csupán albérlők voltak. A kapott házat át nem alakíthatták, komfortérzetük és az otthonosság növelésére hozzáépíthettek. A családokat hetente szociális tanácsadó járta körbe, gyermekvállalással és háztartásvezetéssel kapcsolatos konzultációkat tartottak. A megházasodott hölgyek a gyárban már nem dolgozhattak többet, minden idejüket a családra, a háztartásra, kultúrálódásra, gyermeknevelésre kellett fordítsák. A nyugovó órát hangosbemondókon közölt tájékoztatás jelentette be, a kisgyermekes családokat hetente egyszer esténként külön felhívták, elbeszélgetésre, tanácsadásra. A hétvégék programjai a nemzeti ünnekepen felül is nyújtottak programokat, sokféle szabadidős, kulturális és sport programokat tartottak. Ez a diktatórikus rendszer sokaknak okozott beilleszkedési problémákat. Ennek ellenére, a fizetés, a szabadonálló családi ház, az orvosi ellátás, a nyugodt otthon és a modern munkás életforma ebben a régióban unikálisnak, megváltónak hatott. A lakosság töretlenül nőtt, a közhangulat kivételes volt. A rendszert sokan kritizálták, de kívülről kevesen érthették. Az itt élők, az ide a peremvidékekről betelepülők jellemzően gazdaságokból, vagy egyszerűbb háztartásokból érkeztek. Számukra egy felszerelt konyha, fürdőszoba, a tanultság természetessége, a szigor, a gépesített munkavégzés, a városi programok egy olyan lehetőséget adtak, melyet máshol nem tapasztalhattak meg, visszautasíthatatlan ajánlatnak tűnt. A Bat'a család tudta ezt, és mindent megtett, hogy a rendszert fenntartsa, a korán elhunyt Thomas Bat'a örökségét továbbvigye, a rendszerben élőkét kiszolgálja, képezze, és ezzel saját - és a város - jövőjét is hosszú távon biztosítsa.

A rendszer alapja

Thomas Bat'a, a sikeres cipőgyáros, iparos, üzletember 1923-tól Zlín polgármesterévé lépett elő. Az építészeti beavatkozásokat első építészére, F. L. Gahurára bízta, mint megbízott főépítészre. A korátlagot megelőző gépesítések, ennek következtében a termelékenység, és a versenyképes árak páratlan lehetőségeket teremtettek. A bevételeket nagyrészt visszaforgatták, fejlesztettek, építettek, kultúrát teremtettek. Sajátos életmodell volt ez. Ez a hozzáállás egy olyan rendszert szült, melynek stabilitását jól példázza az 1929-33 között gazdasági világválság időszaka. A tőzsdei változások Zlínre is hatással voltak. Thomas Bat'a a cipőárakat, és a munkavállalói béreket is a felére csökkentette. Ezzel világszerte piacvezető közeli pozícióba került, a munkásság pedig nem indított sztrájkot, a város együtt vészelte át a szükségszerű lépéseket. A váratlan lépésre bekövekező piaci átrendeződés, az erős gazdasági expanzió pedig újabb városfejlesztéseket tett lehetővé.

Modern attitűd: Prága, Hradec Králové, Brno, Zlín

Az építészeti műemlékek védelmével kapcsolatos törekvések a monarchia területén a 19. Század közepén kezdődtek. Ezek leginkább politikai és kulturális érdekek mentén fogalmazódtak meg, de a mozgalom az idők során alakult, fejlődött. Főként a nagyobb városokban (Prága, Hradec Králové, Brno) volt jellemző, ennek oka, hogy a költséges megóvási beavatkozásokra itt lehetett anyagi háttérrel találni.

Ugyancsak a nagyvárosok adtak teret az új építészeti irányzatoknak, köztük a modernista nézeteknek. Az értékmegőrzéssel, historikus emlékekkel kapcsolatos érdekek a kor tervezőit így gyakran konfliktusokkal teli kihívások elé állították. A különböző helyszíneken ezek a folyamatok eltérő jelleggel zajlottak.

Prágában a modernizáció hatással volt az egész városképre, beleértve a belvárost is. 1900-ban a régi belváros megőrzésére létrejött egy közösség, mely mind a mai napig aktív. Nézetük szerint nem az új építéseknek szabnak gátat, hanem a várost mint egészet elemezték, összefüggéseket kerestek, és az egyes beavatkozások egészre vetített hatásait vizsgálták. A helyzetet jól szemlélteti, hogy Jan Kotera (Otto Wagner tanítványa), mint egyik első modern tervező, ignorálta a szövetség erőfeszítéseit, és a teljes megújulás mellett állt ki, addig a többi neves tervező (köztük Pavel Janák) beléptek a szövetségbe. Egy kubista csoport formálódott (Janák, Josef Gocár, Chochol, Hofman) és inkább az összefüggések mentén keresték a válaszokat. 1918-ban a cseh többségű Prága lett a Csehszlovák köztársaság fővárosa. Megerősödtek a régi trendek, és ugyan izolálva, de épültek funkcionalista épületek a városban (Bat'a department store – Kysela, Gahura, Gocár), a város lényegi átalakításokon nem esett át.

Hradec Králové esete jelentősen eltér Prágától. Fratisek Ulrich polgármester (1895-1929) erős személyisége és hatalma vezetett a városban felépült modern épületek jelentős koncentrációjához. A helyzet hasonló Zlínhez, maguk az építészek is részben azonosak: Jan Kotera és Josef Gocár. Ennek ellenére a két város két eltérő világot testesít meg. Itt a polgármester a régi értékeket őrizte, a belvárost izolálta, és új kerületet jelölt ki a modern épületeknek. Így a város összképe inkább klasszikus maradt, melyet a modern

Jan Kotera által tervezett manzérdtetős ház, Zlín, 2015

Négycsaládos lakóház, Zlín

Városi színház, Zlín

T. Bat'a Memorial (F. L. Gahura), Zlín

épületek bővülete vesz körül, sajátos városi karaktert alakítva ezzel.

A két első várossal ellentétben Brno vezetését a csehek csak 1918-ban vették át. A hirtelen változás következtében az összes – politikai és építésügyi hatósági – pozícióba új, fiatalabb nemzedék került, akik szabadabb keretek között próbálhatták ki újító nézeteiket a politikai vezetés, építésügy, várostervezés terén. Ebben egy jelentős magánbefektetői réteg, és maga a pártvezetés is érdekekre lelt, a progresszív, új konstrukciók az új rendszert közvetítették. Funkcionalista tervezők (Bohuslav Fuchs, Josef Polásek) kaptak szabad teret az alkotásra. A belváros átalakult, de a régi értékek megőrzése itt is felmerült egyes csoportok által. Bat'a ide tervezett 17 emeletes felhőkarcolója már jelentős ellenszenvre tett szert. Műszakilag is kételkedtek az erősen újító konstrukciókban, így Vladimír Karfík kénytelen volt azt 6 szintesre módosítani.

Zlín esetében a Thomas és Jan Antonín Bat'a által sikerre vitt cipőgyár és a kialakított, diktatórikus politikai és gazdasági szerepkör az egykori középkori falut radikális és máshol nem tapasztalható modernizációnak vetették alá, a nyers funkcionalizmus jegyében. Mai szemmel, a város nem átalakult, hanem megszületett.

Iparosodás, fordizmus

A 19. század végétől, világszerte terjedő tömegtermelés Zlín esetében sajátos értelmet nyer. A hagyományos értelemben itt is végbement a gépesítés több fokozata, kezdve a korszerű gépvásárlásoktól (Amerika, Németország, 1905-11) az amerikai Ford féle futószalagos technológián át (1919), a korban megépült egyéb ipari létesítményekig (erőmű, téglagyár, magtár, stb...). Thomas Bat'a számára a tömegtermelés, a Ford üzemben látottak sokkal többet jelentettek ennél. Továbbgondolta azt, és kiterjesztette a városi létforma minden elemére, beleértve az épített és szociális környezetet egyaránt. Az uniformizált szerkezetek, a szabályozott munkafolyamatok, a termelési és ugyanakkor költséghatékonyság számára életformaként létezett. A századfordulón a tömegtermelés megjelenése hasonló hatást váltott ki, mint majd 100 évvel később az internet. Bat'át lenyűgözte ez az újszerű funkcionalitás. Vélhetően ezen meggyőzésének rendelte alá a Zlínben lezajlott városépítészeti beavatkozásokat, a gyárakat (flexibilis, nyitott terek), a középületeket, a lakónegyedeket, a gyári dolgozók betanítását és továbbképzését, mitöbb, valószínűsíthetően a dolgozó embert (fiatal férfiak és fiatal nők), mint tömegterméket magát is. Több beszámoló fennmaradt, melyek írói arról számolnak be, gyakran cipőnek érezték magukat a futószalagon. Egyenruha, a dolgozó embernek tartott sajátos (államtól függetlenített) oktatási rendszer, a városra kivetített munkarendek, a propaganda, a baby-boom, mind Bat'a tömeggyártással kapcsolatos nézeteinek vetületei. „Állam az államban”, „népszerű diktátor”, olvasható különböző forrásokban. A leírtakkal kapcsolatban sok kritika is megfogalmazódott Bat'a „állama” kapcsán. De pusztán fordí teljesítményben mérve: Amerikában egy pár cipő elkészítéséhez egy futószalagos üzemben 7 óra szükséges, Franciaországban 6 óra, Zlínben ez a szám csupán 4 óra. Ilyen értelemben Bat'a álma valóra vált, a rendszer számokban mérve példátlanul hatékonyan működött.

A gyárterület és a toronyház (V. Karfík), Zlín, 2015

A 14. sz. gyárépület (ma múzeum) és új egyetemi épület, Zlín, 2015

Aluljáró Zlín, 2015

Építészeti műszaki tervezés

A funkcionalitás eszköze

Az ipari központ

A központi gyárterület épületeinek a tervezéskor két szempontnak kellett megfelelniük. Olcsón kellett őket megépíteni, és alkalmasnak kellett lenniük a futószalagos technológia befogadására. A századforduló első évtizedeiben a technológia évente újabb és újabb vívmányokkal állt elő, folyamatos fejlesztések jellemezték az ipart. Erre az építészet a flexibilis terek kialakításával válaszolt. Bat'a harmadik amerikai útja alatt (1919-20) kiválasztották a megépítendő sablont: 5 szint magas, 80x20m alapterületű, 6,15x6,15 m tartószerkezeti raszterra felhúzott vasbeton vázas épület, jellemzően köroszlopokkal, de minden esetben téglá homlokzati kitöltő falazattal. Az egyik hosszoldal menti raszter toldalékban kapott helyet a lépcsőház és a vizesblokkok. Ezt az alaprendszert később 'Bat'a csontváznak' nevezték el. Az első három, 1906 körül épített gyárépületen kívül, az összes épület ezzel a struktúrával készült. Egyes források szerint, az 'ipari parkváros' fejlesztési gondolatba integrált 'gyár a parkban' fejlesztés egésze a 6,15-ös rasztermodul szerint lett kialakítva.

Lakó kerületek

Az 'ipari parkváros' elképzelés már a legelső építkezések előtt megszületett. A jelentős anyagi források, és az elremutató gazdasági lépések lehetőséget teremtettek hosszútávú stratégiák véghezvitelére. A századforduló első éveiben, az első gyárépületek dolgozóinak kiszolgálására egy új lakónegyed szükségessége fogalmazódott meg. Jan Kotera neves építész kezdte meg a parkváros első negyedének tervezését. A feladat az elismert építész számára is kihívásként hárult: az ambíciózus tervezési elvek helyett Thomas Bat'a tisztán funkcionalista és költséghatékony elképzeléseinek kellett megfelelni. Jan Kotera fejezte be Bat'a saját villájának tervezését is (1912). A jövőre építő megbízó saját házában a folytonosságot akarta látni, múlt és jelen között, szintézist a tradíció és a jövőkép között.

Az első lakónegyed, Letná, Kotera fehérre vakolt manzárd tetős lakósoraival kezdett épülni (mai Koterova utca). Az épületek azonban a bonyolult szerkezetek miatt drágának bizonyultak, tömegtermelésre nem voltak alkalmasak Koterát saját tanítványa, F. L. Gahura (Zlín későbbi főépítésze) váltotta le. Bat'a rendszeresen kért építészeti konzultációt a prágai egyetemen, legfőbb konzulense Kotera utódja, J. Gorár lett. Moduláris lakótelepet tervezett, egy (9x9m), kettő (9x9m), illetve négylakásos (15x9m), minden esetben kétszintes házakkal. A nyers, vakolatlan téglafalazatú házak az első évtizedekben kizárólag lapostetős változatban, később magastetős megoldásokkal is épültek (Zálesná). Ezek a konstrukciók a gyárépületeknél alkalmazott megoldások lakóépítészeti továbbgondolásai voltak. Gahura első házai négylakásos, szabadonálló házak voltak, az úttal párhuzamos telepítéssel (mai Mostni utca). Hamar világossá vált, hogy a negyedelt lakóépület, és a párhuzamos telepítés nem biztosít az egyes háznegyedekben lakó családoknak elég intimitást (átlátások), illetve az utcakép ilyen módon képzett térfalai sem illeszkednek eléggé a parkváros elképzelésbe. Thomas Bat'a a munkásaitól loyaltást és precíz, pontos munkavégzést követelt meg a munkaidő alatt, cserébe otthont adott, és azt akarta, a dolgozók az otthonaikban uraknak érezhessék magukat. Gahura átdolgozta a beépítési tervet, a továbbiakban egy- illetve kétlakásos házakat használt, és 45fokos eltoltt telepítést valósított

Letná lakónegyed, Zlín, 2015

Dřívý lakónegyed, Zlín, 2015

Podvesná lakónegyed a Drevnice partján, Zlín, 2015

Kollektív ház, Zlín, 2015

meg. Ennek köszönhetően kiküszöbölte a fenti problémákat, az utcakép és a térarányok hozták a vízionált kertvárosi megjelenést. Saját bevallása szerint a tervezéskor a korabeli norvég lakóház építészet közvetlensége és természetessége volt rá nagy hatással. Újításnak számított, hogy szabadonálló házakhoz nem tartozott privát kert, csak parkosított közterületek léteztek. Ennek oka, hogy Bat'a nem akarta, hogy a fárasztó munka után a dolgozók otthon kertimunkába kezdjenek. A lakóházas negyedek (Letná, Zálesná, Dily, Podvesná) az évtizedek alatt több lépcsőben épültek, az egyes háztervekre több típust is kipróbáltak (E. Svedlund háztípusa, nemzetközi tervpályázat lakóház típusokra 1935-ben). Az említett negyedeken felül, a 40-es évektől a főbb autóutak mentén újabb kísérleti, de már többszintes házak épültek: a kollektív ház (J. Vozelínek, 1948-51), valamint jellegzetes pont- illetve szalagházak (M. Drofa).

Az új városközpont

Zlín korabeli főtere és zártsorú utcái a múltat és a hagyományt testesítették meg, Bat'a elképzelései azonban hatalmas területeket igényeltek. A lakosság számára nélkülözhetetlen kereskedelmi, kulturális és oktatási intézmények egy új városközpont (Dolgozók Tere) köré szerveződtek. Ez a tér volt a hétköznapi nyüzsgő élet új központja, itt épült fel a közösség háza (mai Moskva hotel, (M. Lorenc – V. Karfík), a mozi (Gahura), kereskedelmi központ (Karfík), központi raktár csarnok, az internátus, az iskola, az emlékház és az emléktér (Gahura), és a központi toronyház is (Karfík). Vladimír Karfík (J. Gocár tanítványa) 1930-ban érkezett Zlínbe, aki korábban F. L. Wright irodájában gyakornokoskodott. Ide futottak be a kiépített új úthálózat (köztük az új repülőtérré vezető út) tengelyei is. A Bat'a család vasútfejlesztésben is érdekelt volt, az állomás a Dolgozók Teréről volt megközelíthető. Egy reprezentatív, grandiózus fogadótér volt ez, mely a mai napig az első, impulzív látványt nyújtó térstruktúra a városba érkezők számára. A téren számos sporteseményt (futóverseny, autóverseny), és politikai vagy propagandna eseményt is tartottak. Az uniformist hordó, kerékpárral közlekedő értelmiségi munkások itt töltötték kötelező kétórás pihenő-ebédszünetüket.

Várostervezés

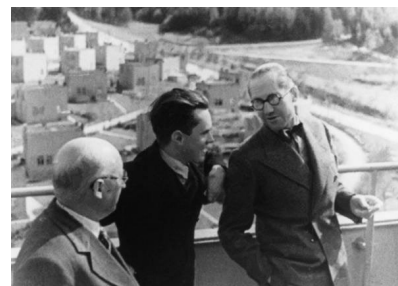
A korai városmag a folyópart mentén épült ki. A négyzetes főter és a közeli templom a mai napig áll. A gyárterület a vasútállomás és a vágányvonal mentén szerveződött. A dolgozók számára a lakónegyedek a városmaghoz és a gyárterülethez legközelebbi szabad lejtőkön épültek fel, távolság szerinti építési sorrendben. Az új építések új közlekedési tengelyek mentén történtek, ennek metszéspontjában, a régi főteret is sarkosan érintve épült fel az említett új városközpont. Az átgondolt városfejlesztési tervek célorientáltan, gyorsan, politikai akadályoktól mentesen készültek. Ennek legfőbb oka, hogy mind az építészeti tervezés (F. L. Gahura főépítész), mind a politikai vezetés (Thomas Bat'a polgármester) gyakorlatilag egy kézben volt. A város mind a náci, mind a szovjet hatalomátvételt lényegében átvészelte. Ennek oka lehet a városban számukra rejlő gazdasági érték (többoldalú ipar), és az a millió, mely az ide érkezőket a kezdetektől áthatja. A városi térszervezés látványosság is egyben, léptéke és ismétlődő, de az eltérő használatokból – vagy tulajdonosokból – fakadóan mégis változatos megjelenése meghatározó, valamilyen üzenetet hordoz.

Szalag- és pontházak - M. Drofa, Zlín, 2015

Az új városközpont, Zlín, 1935

V. Karfík, Le Corbusier, Zlín, 1935

'Fabrika' kulturális kp. terve, Zlín, 2015

Identitás: jelen és jövő

A modern épületek nagy része áll, bér legtöbbjük használaton kívüli. Ennek oka nem valamely technikai vagy műszaki akarály, hanem az a szocializmus óta végbement alapvető átrendeződés, melynek következtében Zlín valós ereje, a funkcionális kihasználtság veszett oda. Az elmúlt 50 év a várost a 'világhírből' egy keleten eldugott, ismeretlen cseh kisvárossá minősítette vissza. Ezt az időszakot Zlín a külvárosi zónákban végzett többféle ipari tevékenységnek is köszönhetően vészeltete át. A feltámadás vélhetően közeleg, Zlín több európai szakmai szimpózium tárgyává vált, a benne rejlő épített értékek, lehetőségek (kihasználatlan terek), és a mai napig fennálló sajátos millió reklámértéke miatt. A kétezres években megalapult Thomas Bat'a egyetem egy új, fiatal réteget vonzott a városba. A lakosság növekszik, az utcákon sétálva többgyermekes családokra lesz figyelmes az ember. A város rendben tartott, békés, közlekedési infrastruktúrája a legjobbak között van. Az egykori gyárközpont területe új kulturális központként vízionált, múzeumokkal, a fiatalok számára közösségi terekkel. Az egykori parkváros elképzelés mára hatványozottan érezhető, a várostervezőkor telepített növényzet mára már burjánzik, a város valóban zöld. A lakónegyedek kedveltek, igaz a vakolatlan téglafalak kedvezőtlen hőtechnikai jellemzői miatt azokat sok esetben hőszigetelték, és téglacsempeburkolattal látták el. A házak piaci értéke azonban versenyképes, elsősorban a városközponthoz (ahol a városi park is található) közeli fekvésük miatt. A lakók a messzebb található, drága új építésű házak helyett így inkább választják a meglévő telepek kertvárosokban megszokotthoz képest kissé túlépített, de sajátos hangulatát. Az egykori internátus épületei a mai Masaryk iskola épületei, illetve kollégiumai. A városképre jellemző, nyers téglafelületek az új építéseken is nyomot hagy. A parkban, városközpontban fellelhető kisebb beavatkozások (park építmények, kirakatok, bővítések) kifinomult kortárs igényességről árulkodnak. A Bat'ák által megteremtett, moduláris szerkesztésű, flexibilis, szinte csupán funkcionális terek a mai gazdasági tendenciák, építészeti értékek és lakossági igények (egzisztencia szintek) között is használhatónak tűnnek, így a Zlín könnyedén, újra a figyelem középpontjába kerülhet.

A Thomas Bata egyetem tere, Zlín, 2015

Egyetemi park, Zlín, 2015

Játszótér és pavilon, Zlín, 2015

Esőbeálló a Városi Parkban, Zlín, 2015

Irodalomjegyzék

Kiss Éva : Térszerkezeti és Funkcionális változások Budapest ipari területein 1989 után – Tér és Társadalom 13. évf. 1999/4. 119-134. p.

Kirády Rita Rebeka : Ipari épületek rehabilitációja - Doktori Értekezés, Mome, 2009

European Europe : Reconnections - Reshaping shared spaces. European, 2012

Kolossa József : Építészeti jel – Építészet, mint jel – Doktori Értekezés. BME, 2007

Lina Streeruwitz / Bernd Vlay : eUropean Urbanity, Identity/Uses/Connectivity. Bécs, 2012

Szépe György, Horányi Özséb : A jel tudománya / Szemiotika. General Press Kiadó, 2005

a+t : RECLAIM Remediate Reuse Recycle, 2012

Marc Augé : Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába. Műcsarnok, 1992

Csath Magdolna : Stratégiai tervezés és vezetés a 21. Században. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004

Dr. Fekete Jenő György : Környezetstratégia. 2011

Engberg-Pedersen, Anna (szerk.) : Studio Olafur Eliasson. An Encyclopedia. Taschen, 2012

Lars Müller Publishers : Sense of the city. 2005

Berkecz Balázs (szerk.) : A kulturális negyed, mint városfejlesztési stratégia/ The Cultural Quarter, as an urban development strategy. Pécs, 2007

Petzet, Muck, Heilmeyer, Florian (szerk.) : Reduse. Reuse. Recycle. Architecture as Resource. German Pavilion 13th International Architecture Exhibition La Biennale di Venezia 2012, Hatje Cantz Verlag, Ostfildern, 2012

Charles Waldheim : Hilberseimer / Mies van der Rohe – Lafayette Park Detroit. Prestel, 2004

Elemental : Incremental housing and participatory design manual. Hatje Cantz, 2012

Jan Gehl : Élhető városok. Terc, 2014

Nagy Iván DLA Doktori értekezés : Modern építészet / Modernitás 2.0. BME, 2013

Dietmar Eberle, Pia Simmendinger ETH Zürich : Von der Stadt zum Haus, eine Entwurfslehre. Gta Verlag, ETH Zürich, 2010

Nerdinger, Winfried : Zlín - Model Town of Modernity. Berlin Jovis Verlag, 2009

Klingan, Katrin und Kerstin Gust : A Utopia of Modernity : Zlín. Berlin Jovis, 2009

Groat, Linda N., Wang, David : Architectural Research Methods, 2. Edition. Wiley, 2013

Yin, Robert K. : Applications of Case Study Research. Sage, 2012

Online irodalomjegyzék

Lacaton & Vassal

http://www.rieglerriewe.co.at/projects/ec_kato/e.html

<http://www.lacatonvassal.com/index.php?idp=61#>

<http://www.lacatonvassal.com/index.php?idp=19#>

<http://www.lacatonvassal.com/index.php?idp=55#>

<http://www.lacatonvassal.com/index.php?idp=16>

Riegler Riewe - Silesian Museum

http://www.rieglerriewe.co.at/projects/ec_kato/e.html

Riegler Riewe

http://www.rieglerriewe.co.at/info/pb_inf.html

Olafur Eliasson Gives Advice to Young Creatives

<http://www.archdaily.com/575727/video-olafur-eliasson-on-advice-to-young-creatives/>

<http://olafureliasson.net/archive/exhibition/EXH101069/the-weather-project>

Utopia of Modernity: Zlín. Symposium

<http://www.projekt-zipp.de/en/zlin/zlin/>

Mies van der Rohe - Lafayette Park, Detroit

<http://www.miessociety.org/legacy/projects/lafayette-park/>

<http://miesdetroit.org/The-Planning>